

РЕЦЕНЗІЇ

УДК [80(=16):39]:316.647.8

DOI 10.7546/DS.2021.14.25

**СТЕРЕОТИП ЯК ЗНАК ЛІТЕРАТУРНО-ФОЛЬКЛОРНОЇ
ТРАДИЦІЇ Й ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СВІТУ.
РЕЦЕНЗІЯ НА: СТЕРЕОТИПЪТ У СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ,
ЛИТЕРАТУРИ И КУЛТУРИ. СБОРНИК С ДОКЛАДИ
ОТ ЧЕТИРИНАДЕСЕТИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ
СЛАВИСТИЧНИ ЧТЕНИЯ, СОФИЯ, 26–28 АПРИЛ 2018 Г.
ТОМ ВТОРИ. СОФИЯ: УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, 2019. 501 С.**

Оксана Кузьменко

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України пр. Свободи, 15, Львів, 79000, Україна
o.kuzmenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

**STEREOTYPE AS A SIGN OF LITERARY AND FOLKLORE
TRADITION AND A TOOL FOR LEARNING ABOUT THE
WORLD. REVIEW OF: THE STEREOTYPE IN SLAVIC
LANGUAGES, LITERATURES AND CULTURES.
COLLECTION OF PAPERS FROM THE FOURTEENTH
INTERNATIONAL SLAVIC READINGS, SOFIA,
APRIL 26–28, 2018. VOLUME TWO. SOFIA: UNIVERSITY
PUBLISHING HOUSE “ST. KLIMENT OHRIDSKI”, 2019. 501 P.**

Oksana Kuzmenko

Doctor Philological Sciences, Senior Research Associate, Institute of Ethnology
National Academy of Sciences of Ukraine, 15 Svobody Pr., Lviv, 79000,
Ukraine o.kuzmenko@nas.gov.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Двотомний збірник «Стереотип у слов'янських мовах, літературі та культурі» містить тексти доповідей, які були виголошені упродовж 26–28 квітня 2018 року на XIV Міжнародних славистичних читаннях, які традиційно проходять в Університеті «Св. Климентія Охридського» (м. Софія, Болгарія) під патронатом факультету слов'янської філології. Перший том присвячено мовознавству, а другий – науковій тематиці чотирьох споріднених галузей: літературознавства, культурології, антропології та фольклористики. Їхня когерентність визначила структуру тому, який поділено не за вказаними напрямками, а за видами стереотипів. Завдяки такому групуванню збірник відображає важливу спільність у теоретико-методологічних засадах вивчення категорії й спорідненість тематиці, скерованій на розкриття структури стереотипу.

Поняття «стереотип» майже сто років тому увів у гуманітарний дискурс американський журналіст, соціо-політолог Волтер Ліппман (Walter Lippmann, «Public opinion», 1922) і відтоді воно набуло дуже широкого застосування й численних дефініцій. Стереотип передусім вивчають у тих напрямках антропологічних досліджень, які зосереджені

на практиці культурних взаємодій в епоху глобалізації (Herzfeld 2005), на усталених формах поведінки в міжнаціональних стосунках (Berting et al. 1995) та в масмедійному просторі (Hiimäe 2009). Як дослідницький предмет стереотип розглядають через різномірні об'єкти культури, де він «живе» чи «оживає», а саме: у фольклорі, у художній літературі, театрі, кіно, медіа тощо. Відтак сьогодні «стереотипність» є однією з ознак масової культури, яка у складній, часто парадоксальній мережі зв'язків між ментальним і звичаєвим, глобальним і локальним, гендером та ідентичністю, релігією та мораллю, «своїм» та «чужим», через спрощення й емблему презентує дуже складний світ буття, де (авто)стереотипи є умовою важливих когнітивних процесів та формування соціальної яви людини.

В останній третині ХХ ст. пізнання національно-ідеологічних стереотипів та гетеростереотипів активно перейшло зі сфери соціологічної в (етно)лінгвістичну (Wenzel 1978; Yavorskaya 1999; Bartmiński 2007; Tolstaya 2015) та етнологічно-фольклористичну (Cieński 1982; Bayburin et al. 1991; Bartmiński 1999; Ajdacic 2015; Bartmiński 2019). Перетікання і використання терміна зумовило послідовне його навантаження атрибутивом «етнічний». Заглиблення в етнічний / фольклорний стереотип, розшифрування його семантичної багаторівневості, повторюваності та вибірковості відбулося на широкому полі традиційної європейської культури, і зокрема слов'янських народів (Belova 2005; Pyatachenko 2007; Shuma 2016 та ін.).

Отож, у дуже об'ємний за обсягом другий том увійшло 58 доповідей дослідників з більшості слов'янських країн: Болгарії, Македонії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, України, Хорватії, Чехії. Відкриває збірник доповідь Панайота Карагьозова, професора Софійського університету «Св. Климентія Охридського», декана філологічного факультету, у якій подано аналіз поеми Володимира Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» (1924). Дослідник ставить питання про те, чому твір, який був знаковим для початку ХХ ст., стає динамічним стереотипом комуністичного партоцентризму. Замислюється, як «партоцентризм», утворений за аналогією до понять «теоцентризм», «антропоцентризм» та «етноцентризм», мутував в «культоцентризм». Досвідчений літературознавець-компаративіст розглядає поему на широкому тлі пов'язаності російської літературної традиції з болгарською та загалом з південнослов'янськими літературами, у яких стереотип вождя мав свої регіональні варіанти. Дослідник уважно сканує політичну атмосферу часу постання літератури, у якій ілюзія того, що комуністична партія дає можливість «кожній кухарці керувати державою», була більш привабливою, ніж традиційна віра у потойбічне життя.

Структура збірника представлена шістьма розділами. До першого розділу під назвою «Культурні та літературні стереотипи» увійшло 11 статей, головною віссю яких є розкриття стереотипів художньої літератури доби соцреалізму та постмодерну з точки зору вираження в них історичних травм. У доповіді Б. Джурича (Бобан Нурић, Белградський ун-т, Сербія) «Руйнування стереотипу російського революціонера: Б. В. Савінков (В. Ропшин) і його роман «Конь бледный» розглядається конфлікт ідей російської революції 1917 року. Дослідник зупиняється на питанні особливостей двох її типів – егоїстичного нігілізму та християнського революціонізму. Ключовим для письменника, «полум'яного борця проти царського самодержавства і більшовицької влади», було зрозуміти нову метафору часу – апокаліпсис, породжений терором. Питання: як узгодити християнські заповіді «не убий» із згубними діями кривавого терору тих, які боролися зі злом і водночас «сіяли зло» – залишається риторичним, оскільки побудувати гуманний світ на терорі, як підсумував дослідник, неможливо.

Соціальна лірика поета Войтеха Міхаліка стала предметом доповіді М. Навратілі (Martin Navrátil, Ун-т Константина Філософа в Нітрі, Словаччина). Розглядаючи риси селянського гуманізму, автор застановляється на питанні творчих компромісів й автоцензури в умовах домінування методу соціалістичного реалізму та норм тогочасної культурної політики. Література тоталітарного періоду Словаччини також у центрі уваги В. Божілової-Стоянової (Велимира Божілова-Стоянова, Софійський ун-т «Св. Климентія Охридського», Болгарія), об'єктом студії якої проза Павела Віликовського, Яна Йоханідеса і Душана Митана. Болгарська дослідниця аналізує мову творів крізь призму авторського ідіолекту, де засадничим є індивідуальний вибір лексичних засобів, що було однією із форм невідповідності традиції й стереотипам соціалітератури другої половини ХХ ст.

Сербська дослідниця Р. Перунович (Ружа Перуновић, Новосадський ун-т) продовжує свої наукові інспірації щодо відображення теми Голокосту в сучасній літературі. На прикладі роману Джорджа Лебовича «Semper Idem» вона оцінює Голокост як найбільшу трагедію ХХ ст., що позначена безумством, недовірою і фатумом. Розглянувши мотиви страху і страждань, авторка доходить до важливих спостережень про значення твору, у якому пошуки сенсу Добра і Зла у світі, захопленому злочинами Другої світової війни. Вона наголошує на тому, де варто знаходити правду, яка засвідчує людяність, а саме: у тому малому, що засвідчує особисте несхвалення зла щодо євреїв та у їхньому порятунку. Тематику вивчення літературного образу Голокосту доповнює доповідь Х. Яніва (Кристіян Янев, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»). Взявши до розгляду один з найбільш суперечливих романів сучасної польської літератури жахів «Ніч живих євреїв» Ігора Остаховича, болгарський дослідник зупиняється на питаннях термінології та генології. Перше він розглядає у координатах «травматичного сюрреалізму» (за М. Валігурською) чи «травматичного реалізму», а з другим – апелює до української критики, яка визнає, що жанрова конвенція масової літератури дозволяє порушувати болючі аспекти минулого, зокрема щодо «забуття» та «меж репрезентації» теми Голокосту в польській культурі (О. Сливинський).

В. Колев (Владислав Колев, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») обрав для розгляду художні стереотипи поеми українського поета-шістдесятника Івана Драча «Чорнобильська Мадонна», актуальність якої посилена незникаючою антропологічною проблемою духовної екології. У студії наголошено на своєрідності поетичного погляду поета на трагічний не тільки для українців, але й для усього людства момент ядерної катастрофи, яка ставляється із Біблійною символікою. Поему осмислено крізь приму давніх світових культурних патернів (скажімо, у мотиві «розділення» Євою яблука та атома в ядерному енергоблоці чи в типології образів Богоматері, яка оплакує Христа, і матері, яка ховає загиблого сина-пожежника). На основі аналізу поетичних інтерпретацій божественних заборон дослідник слушно твердить, що негачія віри неминуче призвела до моральної кризи у суспільстві, породила естетику безвіри та етику, яка існує тільки у сфері деформованого й розколеного мислення.

Завершується блок доповідями, пов'язаними із результатами досліджень типології та динаміки стереотипів, задіяних у театральних постановках. Стереотип «Князь-Христос» представлено у студії С. Підсосонного (Сергей Подсосонный, Варшавський ун-т, Польща), патріархальні стереотипні моделі у становленні професійного болгарського театру – у доповіді Н. П'ятової (Николета Пътова, БАН, Болгарія), історико-патріотичні стереотипи у сюжеттах перших національних болгарських і польських балетних лібрето розглянув В. Емельянінков (Віталій Емельянінков, Ун-т Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща).

У доповіді М. Алексича (Милан Алексич, Белградський ун-т) порушено проблему функцій стереотипу та розуміння його як інструменту для погляду на «іншого». Основним матеріалом послужили новели Іво Андрича з його першої збірки «Приповетке» (Белград 1924). Нобелівський лауреат, який народився і виріс у поліетнічному середовищі, сформувався та жив у різних державах, багато уваги приділяв усній оповідній творчості, у якій, як вважав, можна віднайти «смысл нашей доли». Проаналізовано саме ті тексти письменника, в яких розкриваються різні історичні моменти життя і страждання сербів під час Австро-Угорської окупації у її «цивілізаційній місії» та після Першої світової війни. Остання загострила відчуття національної ідентичності сербів. Відтак стереотип іншого, як вважає дослідник, зачіпає питання поділу народів Боснії за походженням, релігією, ставленням до іноземців, а також за традиційними уявленнями, зокрема щодо внутрішнього опору до усього нового, в основі якого архетипний страх.

Хорватська учена Е. Банова-Депоп (Estela Banov-Depore, Ун-т в Рієні), відома за працею «Звуки і знаки: міжкультурні та інтермедіальні хорватські студії» (2011), презентувала доповідь про міфологічні впливи у літературознавстві та оповідній літературі хорватського модернізму. В її основі важливі аспекти сучасної науки, яка розглядає фольклорний твір як складний текст культури, у якому очевидний сильний взаємозв'язок мовлення і фольклору, комунікативної реальності й динаміки традиційного тексту (Муkytenko 2018). Авторка відштовхується від генези поетики модернізму, що проявився у час зламу ХІХ–ХХ століть.

Цей час позначений спалахом наукових досліджень фольклору, що зумовлювалося становленням національних традицій. Осмислення архетипних образів та фольклорних стереотипів, які функціонують у масовій культурі, простежено через фольклоризм прози двох класиків хорватської писемності першої половини ХХ ст. Спершу Владимира Назора, у творчості якого міфологічний компонент відіграє значну роль символізації, а також Івани Брлич-Мажуранич, знаної дитячої казкарки та новелістки. Дослідниця спостерегла, що фольклоризм письменників ґрунтується на двох рецепціях: усної народної традиції та наукової літератури. Щодо останнього аспекту, то такою беззаперечно стала праця історика Натко Ноділа («Релігія сербів та хорватів на основі народних пісень, оповідань та мови» [Religija Srbâ i Hrvatâ na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog], 1888), яка послужила формуванню окремих літературних мотивів та персонажів.

Другий підрозділ «Хронотопні стереотипи» поєднав вісім доповідей, які розглядають стереотипи знакових топосів світу (Париж, Нью-Йорк) та культурних ландшафтів (Америка, Ірландія), які постали головню з подорожніх записок початку ХХ ст., які були типовим явищем того часу (див. про галицько-українську традицію: Нолук 2020). У них пропагується урбаністична ідея, за якою місто є особливою ментальною конструкцією та формою, в яку можна вписати різномірні, розбіжні та протилежні значення. Відповідно сюди увійшла доповідь Б. Чолака (Бојан Чолак, Ін-т літератури та мистецтва, Белград) про стереотипний образ громадянки/громадянина міста. На основі двох романів та збірки оповідань Велька Миличевича (1886–1929) розкриваються рамки опозиції село/місто, вибудовується парність образів «негативний / позитивний», де жінка – дружина – мати протиставляється чоловік – батько – вітчим. За цими координатами вибудовано патріархальний патерн письменника та стереотип ідеального сільського способу життя, розкрито проблематику (не)моральності жінки та демонічності міста, яке руйнує сім'ю та особистість.

У компаративному підході до подорожньої есеїстики хорвата Густава Матоша і серба Йована Дучича доповідь І. Христової (Іна Христова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»). Болгарська літературознавиця аналізує індивідуальні установки та варіації західнослов'янського стереотипу Парижа як центру найвищих досягнень європейської культури. Вона наголошує, що вибудовування авторами діалогу між своє і чуже відбувалося з перспективи самоусвідомлення, ідентифікації та меланхолійно-ностальгійного настрою, яким підживлювалося усвідомлення нерозвиненості та обмеженості рідного середовища у протизагу до культури цивілізаційної столиці.

Теоретичний зріз різних концепцій художнього простору як однієї з головних категорій зовнішнього світу подає Т. Бончева (Тиха Бончева, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»), яка зосередилася на працях російських, німецьких та французьких філософів, соціологів, літературознавців ХVII–ХХ ст. (Г. Лессінга, М. Бахтіна, М. Гайдегера, А. Лефевр, М. Бланшо, М. Фуко, Г. Башляр). Дослідниця акцентувала на суперечці між представниками культури простору і культури часу, яка лежить в основі більшості ідеологічних конфліктів. Її висновок стосується проблеми всебічності простору, яка впливає на літературно-теоретичний фокус розуміння космосу.

М. Русева (Марія Русева, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») дослідила образ Америки з перспективи болгарських мандрівників 20–30-х рр. ХХ ст. (З. Чолакова, О. Чавова, В. Узунов). Маршрут Нью-Йорк – Чикаго – Вашингтон вписується в заздалегідь задані стереотипи, а враження, накопичені на цьому шляху, доповнюються захопленнями оцінками прогресу американського суспільства. Для мандрівників, як робить висновок Русева, краєвиди мегаполісу виділяються великими пропорціями (і горизонтально і вертикально), особливо тими, що зростають залізними колосами хмарочосів (Емпайр-стейт-Білдінг). Аналіз стереотипів гео-поетичного культурного простору Ірландії у творчій рецепції сербської літератури ХХ ст. стало метою дослідження М. Джурич (Мина М. Турић, Белградський ун-т), яка через імагологічні підходи простежила художній простір як взаємозв'язок образів свій та чужий.

Доповіді наступних трьох учасників конференції не зовсім відповідають рубриці, оскільки більше стосуються ідеологічних та гендерних стереотипів, проблем повсякденного та офіційного спілкування. Знана сербська дослідниця політичної мови Г. Джерич (Гордана Ђерић, Ін-т європейських студій, Белград), запропонувала нову диференціацію мовленнєвих стереотипів, зосередившись на різниці між поняттями довгої та обмеженої

тривалості. Вона вважає, що проблема стереотипів стосується взаємозв'язку мови та істини, а втрата чіткості у значеннях конкретних слів веде до маніпуляції, за допомогою якої формуються нові твердження та зображається (ір)реальність. Авторка монографії «Словник зайвих слів» (2019) говорить про стереотипи як своєрідні риторичні маркери, які, втрачаючи свою переконливість, можуть розпадатися, у політичній системі. Її дослідження корисне у стосунку до українських реалій, коли маніпулятивна політика гаслами призвела до кількох революційних зрушень початку ХХІ ст.

А. Стишович Милованович (Ана Стишовић Миловановић, Ін-т сербської культури, Лепосавич) представила тему історичного стереотипу та його деконструкції у модерній сербській прозі. Дослідниця виходить з тези, що усі твори ґрунтуються на історичних фактах і їхнє вивчення необхідне, щоб віднайти етнічне коріння у сьогоденні. На прикладі творчості Мілісава Савича, Александра Гаталіци а також Деяна Атанацковича, який описував Першу світову війну, вона звертається до нашого часу як віку зневаженого розуму. Завершує підрозділ доповідь О. Кузмич (Александра Кузмић, Філологічна гімназія, Сербія) «Гендерні стереотипи та їх деконструкція у чорних комедіях Душана Ковачевича («Марафонці біжать почесним колом, а Радован третій»), у якій прокоментовано особливості художніх прийомів гротеску, травестії та насмішки, які були використані для вираження безглузлого. Ракурс комічного як спосіб виявлення та усвідомлення певного стереотипу суголосний сучасним поглядам на гумор. Скажімо, Майкл Біллінґ вважає його особливим соціокультурним явищем, яке спрямоване на врегулювання норм суспільної поведінки (Billig 2005).

У третьому розділі «Стереотипи патріархального світу» включено шість статей, у яких у теоретичних рамках літературознавчої критики модернізму та гендеру проаналізовано традиційні явища балканської та польської літератури початку ХХ ст., які є оригінальним явищем духовного світу Центрально-Східної Європи.

Докторка філософського ф-ту Загребського ун-ту М. Белич (Маріяна Бийелич, Хорватія) представила аналіз оповідань болгарського письменника Йордана Йовкова (1880–1937). На їх основі вона розглядає динаміку головних чоловічих ролей, говорить про кризу патріархальної свідомості, яка розпочалася після Першої світової війни. Дослідниця зазначає, що підважувало й руйнувало жорсткі рамки опозиції чоловіче – жіноче. Водночас вона заперечує, що ознаки домінування, раціоналізму, працьовитості, самоконтролю і насильства є характеристиками суто чоловічого архетипу. З точки зору феміністичної теорії до своєї теми підходить і Б. Солеша (Бильана Солеша, Ун-т Ніша, Сербія). Авторка простежила репрезентацію жіночих персонажів у їх взаємозв'язку з чоловічими образами. Зробила висновок про вплив реалістичного мистецтва на порушення устоїв патріархальної ідеології та їх наперед визначені гендерні ролі. Подібний погляд на стереотип «жіночого» у тексті македонської дослідниці Л. Караниколової-Чочоровської (Луси Караниколова-Чочоровска, Ун-т «Голце Делчев», Штип), яка поставила питання про зв'язок патріархальності й ментальності, які можуть змінюватися у різних історичних епохах. Аналізуючи звичаї, ритуали, вірування, які впливали на спосіб життя балканських жінок наприкінці ХІХ ст., вона підходить до розуміння стереотипу з соціологічної сторони. Авторка висуває тезу про стереотип як вид «очікуваної» моделі поведінки. Робить висновки, що категорія тісно пов'язана із традиційним ставленням та громадською думкою про жінок, а також зауважує, що неписані суворі правила впливали на те, чому жінки зазнавали більшої стигматизації при порушенні норм, визначених патріархальним суспільством.

«Чоловічі» стереотипи, сформовані під впливами національних проєктів, дослідили Є. Дараданова (Елена Дараданова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») та Х. Николовска (Кристина Николовска, Ун-т «Кирила і Методія», Скоп'є). Перша – на прикладі хітового роману хорватського письменника Анте Томіча «Що таке безвусий мужчина?» (2000), показала уявлення про балканських чоловіків в неореалістичній конвенції гумористичної прози, де анекдотичні ситуації повсякдення бравурних персонажів є тлом, на якому вирізьблюються сучасні соціокультурні стереотипи ерца-патріотів (військового, міністра, священника). А друга на прикладі роману Ліліяни Пандеви про пристрасне і заборонене кохання («Годуюча мати») показала цілу низку взаємопов'язаних стереотипів: соціальних, статусних, гендерних, класових, «тюремних».

У третій розділ «Моделі та концепції тексту» упорядники включили десять доповідей, більшість з яких застосовують герменевтичний підхід до текстів з епохи постмодернізму. Словацька літературознавиця І. Димова (Ирена Димова, Ун-т ім. Матея Бела, Банська Бистриця) подає характеристику Трнавської поетичної групи. Б. Цветкова (Боряна Цветкова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») висвітлює художні прийоми роману Павао Павличича «Вечірній акт» подвійності (фікція/метафікція) та відповідальності (читача за текст), які характерні для постмодерністської естетики хорватської літератури. Польський дослідник Я. Галант (Jan Galant, Ун-т ім. Адама Міцкевича в Познані) інтерпретує оповідання Анджея Кійовського «Шифри» (1964), у якому стереотип (війни) та автостереотип (польська нація) займають центральне місце в описі стосунків між батьком та сином. Протистояння уявлень головних героїв, сформованих до 1939 року та у світову війну, дозволяють побачити когнітивний потенціал стереотипів й структуру тексту, який дістав важливий голос у дискусії про польський героїзм та патріотизм 1960-х рр. В. Шолце (Венцеслав Шолце, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») на матеріалі записок болгарського історика й дипломата Симеона Радева простежує співвідношення стереотипу і портрету князя, згодом царя Болгарії Фердинанда I. Б. Ілієв (Борис Ілієв, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») зосереджується на утопічно-фантастичних працях Карела Чапека й натуралістично-математичних перспективах Станіслава Лема. Висвітлюючи тенденції літератури міжвоєнного періоду, дослідник задається актуальними для сьогодення питаннями еволюції людини як біологічного виду. К. Митич (Кристина Митић, Ун-т Ніша, Сербія) представила аналіз стереотипу іновірця на матеріалі подорожніх записок сербського письменника Григорія Божовича (1880–1945). На основі подібностей та відмінностей, мовних та конфесійних стереотипів у письменника, який у своїх рефлексіях часто порівнював фольклорні твори, змальовував широку панораму загальнолюдських проблем у їх регіональному вияві. Одним з важливих аспектів уваги знаного етнолога й антрополога є релігійне різноманіття та поділи у балканському світі, де існують дві протилежні моделі реагування на право інших людей бути різними (мотив праведності власної й гріховності чужої релігії, коли інший сприймається як чужий).

М. Бачейска (Мирjana Бечејски, Ін-т сербської культури, Приштина, Лепосавич) та С. Ратков Квочка (Јелена Ратков Квочка, Карловачка гімназія, Сремски Карловци, Сербія) проаналізували доробок сербського інтелектуала Данила Киша (1935–1989). Відомий антиглобаліст у житті та мистецтві протидіяв різним етнічним та соціокультурним стереотипам (передусім націоналізму та євроцентризму). Авторки наголосили на головних ідеях Киша щодо особистої свободи людини, релятивізму світу та євроцентризму, під яким він розумів сучасний вид етноцентризму й варіант стійкого культурно-етнічного стереотипу про «цивілізованих» та «варварів», «Схід» та «Захід», Європу та Балкани.

Не зовсім доречним видаються у підрозділі три доповіді, які стосуються теми фольклоризму та краєзнавства. Скажімо доповідь Р. Александрової (Розалія Александрова, Медичний ун-т, Пловдив, Болгарія) є оглядом книги сучасного болгарського письменника, журналіста і мандрівника Румена Стоїчкова «Серце на долоні», в якій оповіді, записані у стилі усної історії. Вони представляють локальну народну творчість маленьких сіл та хуторів. У доповіді І. Рашевої (Ивета Рашева, БАН, Болгарія) запропоновано нове прочитання маловідомих творів двох болгарських письменників Велико Йорданова Влкова (1872–1944) та Елина Пелина (1877–1949), які пов'язані із болгарським епосом, зокрема із староболгарськими легендами про царя Бориса. Доповідь М. Арежина (Мирjana Арежина, Баня-Лукський ун-т, Сербія) присвячена стереотипним уявленням про жіночу красу в поезії поета-петраркіста Шишка Манчетича (1457–1527) з Дубровника. Авторка дослідила, що поет Ренесансу послуговувався народнописаними образами та стереотипними формами, зокрема у виборі кольорів, які створювали ідеалізований портрет жінки та дівчини. Подібно до народних колядок чи чарівних казок про принцес, зовнішність красуні у творах Манчетича має фольклорний стандарт, за яким обличчя – біле, очі – як зірки блискучі, волосся – золотисте, а руки, чоло і шия – білосніжні.

Четвертий і найбільший розділ «Стереотипи і фольклор» включає 13 статей, в яких представлено аналіз фольклорних стереотипів у різних жанрах народної творчості слов'ян: казках, переказах, ліричних та обрядових піснях. Головну увагу звернено на особливості стереотипності традиційних текстів та їхню соціокультурну прагматику.

Механізми фольклоризації в полі уваги болгарської етнологіни В. Тончевої (Веселка Тончева, БАН), яка проаналізувала пісню «Хубаво си, моя горо», яка стала гімном болгар-емігрантів за кордоном та виразом їхнього неперервного зв'язку з батьківщиною. Авторка бере за основу модель тексту та формулу «ліс сумує / чорніє за листям, а герой – за юністю». Словесний стереотип вона розглядає у порівнянні з сербськими та македонськими варіантами. Окремо прослідковує генезу мелодії, яка, на її думку, може походити з єврейських міських пісень другої половини XIX – початку XX ст. Натомість поетика колискових пісень під дослідницьким мікроскопом сербської фольклористки Т. Вуйнович (Татjana Вуйновић, Ун-т Нови Сад). Дослідження опирається на великий корпус текстів, у яких фігурує образ сну. Авторка ставить за мету виявити спосіб, яким сон бачиться та переживається, вказує на аналогію між засинанням і межею «сон / смерть». Семантико-структурний аналіз творів показав, що у сербських колискових «сон» найчастіше матеріалізований у двох формах: як персоналізована істота та об'єкт, який можна переміщати, купувати, дарувати, колисати. Вуйнович вдається до розлогих порівнянь зі спорідненими жанрами, зокрема варіантами балканослов'янських текстів поховального оплакування (типологія мотивів збирання квітів у раю, забування), коментує головні ритуальні дії, які пов'язані із народженням дитини та періодом опісля.

Поетика сербських весільних пісень цікавить Н. Будимир (Наташа Будимир, гімназія, Нови Сад), яка розглянула мотив благословіння як стереотипне місце, виражене формулами-побажання (щастя, плідності, довголіття, гармонійних сімейних стосунків).

Великий блок доповідей присвячено фольклорній прозі. Сербські народні казки із колекції В. Краджича в оптиці уваги В. Тодорової (Весна Тодоров, Вища школа професійних студій для вихователів, Крушеваць). Дослідниця вдається до класифікації стереотипів, серед яких виділяє: лінгвістичні, стереотипи дій, загальні, стійкі, сучасні. Звертає увагу на поняття стереотипності казкових персонажів, зокрема жіночих, роль яких, з погляду дослідниці, здебільшого пасивна і поза сімейними стосунками та домом обмежена. Про македонську казку йдеться у доповіді В. Мойсової-Чепишевської (Весна Мойсова-Чепишевска, Ун-т «Святих Кирила і Методія», Скоп'є). Учена зазначила, що автори сучасних казок намагаються переглянути давні гендерні стереотипи, а також усталені архаїчною традицією міжособистісні стосунки. Вона також зауважила, що нові літературні твори стимулюють толерантність серед дітей та сприяють їхньому розумінню різноманітності світу. Ця доповідь суголосна із міркуваннями М. Салхіової (Martina Salhiova, Ун-т ім. Масарика, Брно). Чеська дослідниця виділила чотири типи казок: 1) книжка з малюнками для найменших; 2) історія з авантюрними елементами, 3) роман; 4) з календарною структурою. Усі вони представляють зміни стереотипних уявлень, зокрема щодо головних казкових героїв. Застосувавши порівняльно-типологічний метод, авторка дійшла висновку, що трансформації в казках породжують неоднозначного персонажа, що змушує глибше замислитися над його оцінкою та вибором. Доповідь Т. Янкової (Таня Янкова, Пловдивський ун-т «Паїсій Хілендарський», Болгарія) стосується чеських казок з колекції Карела Ербена (1811–1870). Збирач та дослідник фольклору, знаний також як поет та перекладач «Слова о полку Ігоревім», який вів широку кореспонденцію з фольклористами свого часу, і зокрема з Ізмаїлом Срезневським.

Структурні стереотипи у побудові сербських та болгарських народних казок розглянула М. Шлукич (Марија Шљукић, Белградський ун-т). Вона проаналізувала ініціальні та фінальні формули, а також символіку чисел (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 15, 18, 20, 22, 29, 30, 60, 90, 99, 100, 300, 365, 1000, 2000, 3000), які є кількісними ознаками дій, персонажів, предметів. Образ жebraка та способи його зображення у польських народних казках XIX – першої половини XX ст. розглянув П. Гроховський (Piotr Grochowski, Ун-т Миколая Коперника у м. Торуні). Польський фольклорист визначив, що величезна кількість зображень персонажа походить від двох стереотипів. Перший (dział) пов'язаний з традиційними релігійними віруваннями, в яких до жebraків ставились як до представників померлих предків. Другий (żebak) – із сучасної світської концепції соціальної корисності, в якій «багатство» трактується як знак Божого благословення, а «бідність» розглядається як щось підозріле і гріхове. Автор спостерігає динаміку двох конкуруючих світоглядів, за якою суспільство замінило традиційну концепцію «іншого»: від представника священного світу або надприродних сил на уявлення про «іншого» як прикру людину, яка не хоче наслідувати «наш» спосіб життя.

Неказкову прозу, зокрема стереотипні уявлення про локалізацію скарбів представлено в доповіді Н. Котельникової (Наталія Котельникова, Державний Російський дім народної творчості ім. В. Д. Полєнова). Дослідниця зосереджується на концепті «місце прихованого скарбу». Розкрито основні локуси та простежено їхній зв'язок із видами переказів. Зроблено висновок, про значення простору для певного типу сюжету: якщо скарб був захований у місцях, освоєних людьми, наприклад, у будинку і в його частинах (піч, горище), на підвір'ї чи на кладовищі, то його походження невідоме, або пов'язане із простими людьми; якщо ж скарби приховані далеко від проживання людей (ліс, гори, водні об'єкти), то вони корелюють з історичними подіями та особами, або з іноетнічними групами.

А. Павлович (Александар Павловић, Ін-т сербської культури, Приштина) визначив елементи гендерної стереотипізації патріархальних відносин, згідно з якими жінці з регіону на півдні Косова і Метохії найчастіше призначають підлегле становище у стосунку до чоловіка. Основна увага на центральній події свята Білої Масниці, яке є ритуалом, що символізує весілля Королевича Марка, найулюбленішого персонажа сербського епосу. Інший аспект епічної культури південних слов'ян дослідила Д. Петкович (Даниєла Петковић, Ін-т літератури та мистецтв, Сербія). У доповіді розглянуто стереотипну ситуацію «розмова юнака з конем та зброєю» у корпусі південнослов'янських творів та російських билин. Проаналізовано місце інших ситуацій (герой планує дію, потрапляє у біду, прощається) у тканині епічного тексту, де більш виразне спілкування характерне для кульмінації, що відображає найвищі емоції головного героя. Цікаво, що у вирішальний момент, коли потрібна швидкість і сила, герой обіцяє коню нагороду (прикраси), амбівалентна символіка яких вказує на посередницьку роль тварини. Дослідниця звернула увагу на синкретизм фольклорної мови, коли в епічній поемі вживлюються формули, що є типові для інших апелювативних жанрів (замовлянь, обітниць, благословень, проклять, докорів та голосінь).

Словацька дослідниця Г. Міхалкова (Gabriela Mihalková, Пряшівський ун-т) у доповіді показали форми дейксису з похоронної промови 1704 р., яку написав словацький церковний та суспільно-політичний діяч Данієл Крман (1663–1740), приятель Івана Мазепи. Жанр, в якому комунікативні наміри, зорієнтованість проповідника на адресата відіграють значну роль, визначає його лексичу. Авторка проводить ґрунтовний лінгвістичний аналіз, зважаючи на особливості використання відповідних займенникових форм у тексті промови.

Останній п'ятий розділ «Соціолітературні, етнокультурні та освітні стереотипи» відведено восьми доповідям, де більшість авторів обрали завжди актуальну тему етностереотипів та їхніх концептуальних полів.

Стаття провідної фольклористки Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Оксани Микитенко присвячена питанню історії входження етноніма «серб» в українську мову, фольклор та культуру. Дослідниця ретельно відслідковує різноманітні джерела та фактичні дані з історії сербів-переселенців, які від XVIII ст. стали значимою частиною українського етнокультурного ландшафту та одним з ключових «імен» фольклорної пам'яті (в історичних переказах козацької доби, у піснях про Запорізьку Січ, баладах про «сестру-отруйницю»). Авторка дуже уважно добирає різноманітні варіанти поетичних свідчень формування українцями культурно-історичного стереотипу серба та його фольклорне сприйняття. Доповнює згадане дослідження стаття сербського дослідника Б. Златковича (Бранко Р. Златковић, Ін-т літератури та мистецтв, Белград). На основі подорожніх книг XIX століття, мемуарів, щоденників (Бождара Груевича), історіографічних праць, листувань та усних переказів XIX ст., він розглядає стереотип образ серба у візії турків, росіян та греків. Окрім виділених ознак «войовничий», «непереможний» і «жорстокий», інші стійкі характеристики щодо сербів сформувалися на основі соціокультурних змін й приналежності до різних середовищ та політичних систем.

Етностереотип болгарської спільноти представлено у статті Л. Мороз-Греляк (Lilla Moroz-Grzelak, ПАН, Польща). Матеріалом дослідження стали тексти польського священнослужителя з конгрегації воскресіння, Павела Смоліковського, який у 1874–1882 роках працював у Болгарії. Стаття є спробою відповісти на питання, якою мірою картина болгарського суспільства була відображенням релігійних відносин та суперництва між като-

лицизмом та православ'ям, і якою мірою воно сприяло руйнування стереотипу болгарина як «варвара» і «простака». Смоліковський бачив важливу роль св. Кирила та Мефодія у всьому слов'янському світі, вважаючи їх інтеграторами, що об'єднали християн.

Сербські дослідниці І. Іконіч (Ivana Ikonic, коледж Срмські Карловач) та М. Брковіч (Mirjana Brkovic, Ун-т Нови Сад) розглянули гумористично-сатиричний стереотип православно духовенства у масовій літературі від XVIII до XXI ст., простеживши його метаморфози у ЗМІ (книгах, журналах, фільмах та Інтернет). Використавши карикатурні ілюстрації газет кінця XIX ст. і плакати початку XXI ст., вони дослідили природу комізму образів, що ґрунтується на невідповідності між словами та справами, у негативній поведінці священнослужителів.

Антропологічний підхід до мовних стереотипів мають доповіді двох болгарських дослідників. К. Мичева-Пейчева (Калина Мичева-Пейчева, БАН) розглядає (анти)стереотипи в текстах некрологів, а Н. Папучієв (Николай Папучиев, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») зосередився на ідеологічних стереотипах пам'яті про недавнє, які виявляються у повідомленнях, написаних в книзі для відвідувачів Меморіального будинку Георгія Димитрова (в селі Коватчевці), провідної фігури болгарської історії комуністичного режиму. Система фраз та речень, їхній розподіл аналізуються у зв'язку з культурними стереотипами, християнськими ідеями та болгарськими традиціями, зокрема уявленнями про смерть чи про комуністичне минуле.

Стереотипи, виражені в болгарській дитячій субкультурі, вивчає В. Стоянов (Валентин Стоянов, училище «Св. Климента Охридського»). Автор робить висновок, що шкільні жарти є не тільки частиною фольклору, створеного учнями, батьками та вчителями, але й колективної свідомості. Дослідник запропонував класифікацію стереотипів за функціями: 1) гедоністичні; 2) компенсаційні; 3) коригуючі. Суттєво доповнює заявлену проблематику доповідь А. Дам'янової (Адриана Дамянова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»), яка розглянула взаємозв'язок стереотипів зі шкільним досвідом та впливом на нього соціальних мереж (інтернет).

Підсумовуючи короткий огляд, зазначимо, що навіть за відсутності авторів з Білорусії, Словенії та у відчутному багатоголосі балканських дослідників збірник дуже виразно показує жвавий та ритмічний пульс народознавчого дискурсу учених усього слов'янського світу. Осмислюючи історичне буття слов'ян та їхніх найближчих сусідів, фольклористи, антропологи, етнологи, літературознавці глибоко проникають у природу ідеологічних, етнокультурних, конфесійних, гендерних та суто фольклорних (структурних, мовних) стереотипів. Усі ці типи, як показали цікаві й проблемні дослідження, попри свої регіональні варіації (у стосунку до чужий як інший, пасивне жіноче / чоловіче активне) мають генеральні подібності, а саме: іманентну природу, типові формульні способи вираження, високе емоційне навантаження, пов'язаність із категорією часу, стійкість, а головне – віднесеність до сучасного міжетнічного полілогу та соціокультурного життя, яке щодень ставить людину перед вибором між добром і злом, красою і потворністю, залежністю і пануванням, патріархальним і модерним.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Ajdacic D. 2015. Zhinochi etnostereotipi balkanskikh slovyan [Female Ethnic Stereotypes of the Balkan Slavs]. *Erotoslaviya: peretvorennaya Erosa u slovyanskikh literaturakh* [Erotoslavia: the Transformation of Eros in the Slavic Literature]. Kyiv: Tempora. S. 41–52. (In Ukrainian).

Айдачич, Д. 2015. Жіночі етностереотипи балканських слов'ян. *Еротославія: перетворення Ероса у слов'янських літературах*. Київ: Темпора, с. 41–52.

Bayburin A. K., Kon I. S. (red.) 1991. Etnicheskie stereotipy muzhskogo i zhenskogo povedeniya [Ethnicity Stereotypes of Male and Female Behavior]. Sankt-Peterburg: Nauka, 320 s. (In Russian).

Байбурич, А. К., Кон, І. С. (ред.) 1991. Етнічні стереотипи мужского и женского поведения. СПб.: Наука, 320 с.

Bartmiński J. 2007. Stereotypy mieszkają w języku. *Studia etnolingwistyczne* [Stereotypes Live in Language. Ethnolinguistic Studies]. Lublin: Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 360 s. (In Polish).

Bartmiński J. (red.) 1999. Słownik stereotypów i symboli ludowych [Dictionary of Stereotypes and Folk Symbols]. Lublin: Wydawnictwo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, t. 1. Kosmos, 482 s. (In Polish).

- Bartmiński J. (red.) 2019. Słownik stereotypów i symboli ludowych [Dictionary of Stereotypes and Folk Symbols]. Lublin: Wydawnictwo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, t. 2. Rośliny, cz. Kwiaty, 295 s.
- Belova O. V. 2005. Etnokulturnye stereotypy v slavyanskoj narodnoj traditsii [Ethnocultural Stereotypes in the Slavic Folk Tradition]. Moskva: Izdatelstvo Indrik, 288 c. (In Russian).
- Белова, О. В. 2005. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. Москва: Индрик, 288 с.
- Berting J., Villain-Gandossi C. 1995. Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne [The Role and Significance of National Stereotypes in International Relations: an Interdisciplinary Approach]. *Narody i stereotypy [Nations and Stereotypes]* / red. T. Walas. Kraków, s. 13–27.
- Billig M. 2005. Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humour. London: SAGE Publications Ltd., 272 p.
- Cieński M. 1982. Folklor a stereotypy [The Folklore and Stereotypes]. *Literatura ludowa [Journal Folklore and Popular Culture]*, issue 2, s. 3–14.
- Herzfeld M. 2005. Cultural intimacy: Social poetics and the real life of states, societies, and institutions. 2nd edn. New York, London: Routledge, p. 201–210.
- Hiiemäe R. 2009. Violence in Mass Media: Stereotypes, Symbols, Reality. *Media & Folklore. Contemporary Folklore IV*. Edited by Mare Kõiva. Tartu: ELM Scholarly Press, p. 195–204. URL: <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/cf4> (Date of the application 10.02.2021).
- Holyk R. 2020. Zgadaty chas i prostir: memuarystyka j literatura podorozhej u galyckij kulturnij tradyciji [Remember Time and Space: The Memoirs and Travel Literature in the Galician Cultural Tradition]. *Strategii memuarnoi ta mandrivoj literatur zaxidnoukrayinskykh pysmennykiv drugoyi polovyny XIX – pershoj polovyny XX stolittya / vidpov. red. T. Pastukh. L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Krup'yakevycha NAN Ukrayiny, s. 472–561. (In Ukrainian).*
- Голик, Р. 2020. Згадати час і простір: мемуаристика й література подорожей у галицькій культурній традиції. *Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття / відпов. ред. Т. Пастух. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 472–561.*
- Pyatachenko S. 2007. Inoetnichni obrazy ta stereotypy yih spryjnyattya v ukrayinskomu folklori [Foreign Ethnic Images and Stereotypes of their Perception in Ukrainian Folklore]. *Materialy do ukrayinskyj etnologiyi [Materials to Ukrainian Ethnology]*, issue 6 (10), s. 235–241. (In Ukrainian).
- П'ятченко, С. 2007. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі. *Матеріали до української етнології*, вип. 6 (10), с. 235–241.
- Wenzel A. 1978. Stereotype in gesprochenener Sprache. Form, Vorkommen und Funktion in Dialogen. München: Hueber. 179 s.
- Yavorskaya G. M. 1999. Obraz cheloveka v dvizhenii (k opisaniyu etnotsentricheskikh stereotipov) [The image of men in motion (towards the description of ethnocentric stereotypes)]. *Logicheskij analiz yazyka. Yazyki dinamicheskogo mira / otv. red. N. Arutyunova, I. Shatunovskiy. Dubna, s. 304–311. (In Russian).*
- Яворская, Г. М. 1999. Образ человека в движении (к описанию этноцентрических стереотипов). *Логический анализ языка. Языки динамического мира / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Шагуновский. Дубна, с. 304–311.*
- Tolstaya S. 2015. Stereotip i kartina mira [Stereotype and Picture of the World]. *Obraz mira v tekste i ritualie*. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu, s. 54–64. (In Russian).
- Толстая, С. 2015. Стереотип и картина мира. *Образ мира в тексте и ритуале*. Москва: Русский фонд содействия образованию, с. 54–64.
- Shuma L. 2016. Etnichnyj stereotyp roma (cygana) v narodnykh legendax [The Ethnic stereotype of roma (gypsy) in Folk Legends]. *Studia methodologica*, no 43, s. 128–135. (In Ukrainian).
- Шума, Л. 2016. Етнічний стереотип рома (цигана) в народних легендах. *Studia methodologica*, вип. 43, с. 128–135.
- Mykytenko O. 2018. Modalnist folklorного tekstu v aspekti kognityvnyh doslidzhen [Modality of Folk Text in the Aspect of Cognitive Researches]. *IN HONOREM: sbornyk statej k 90-letiyu A. E. Suprun / pod. red. E. N. Rudenko, A. A. Kozhynovoj. Mynsk: RYVSh, s. 195–206. (In Ukrainian).*
- Микитенко, О. 2018. Модальність фольклорного тексту в аспекті когнітивних досліджень. *IN HONOREM: збірник статей к 90-літтю А. Е. Супруна / под. ред. Е. Н. Руденко, А. А. Кожиновой. Минск: РИВШ, с. 195–206.*

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.